

İLSAM Akademi Dergisi

Journal of ILSAM Academy

ISSN 2757-9212

Fıkıhî ve Tasavvufî Bilginin Bütünlüğü Çerçevesinde Sûfi Bir Fakih Olarak Gazzâlî¹

*Ghazali as a Sufi-Faqih within the Context of the Integrity
of Fiqh and Sufi Knowledge*

Abdurrahman ELİK

Yüksek Lisans Öğrencisi,
Kırıkkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler
Enstitüsü Temel İslam Bilimleri,
ceziri25@gmail.com
ORCID: 0000-0002-5415-3366.

Hana ALMAVAS

Dr. Öğr. Üyesi,
Kırıkkale Üniversitesi, İslami İlimler
Fakültesi, Temel İslam Bilimleri, Arap Dili
ve Belagati Anabilim Dalı,
hanaaharami@gmail.com
ORCID: 0000-0001-6309-7944.

Cilt/ Issue: 3/1, 113-142

Geliş Tarihi: 15.10.2022

Kabul Tarihi: 03.12.2022

Atf: Elik, Abdurrahman-Almavas, Hana.
"Fıkıhî ve Tasavvufî Bilginin Bütünlüğü
Çerçevesinde Sûfi Bir Fakih Olarak
Gazzâlî". *İLSAM Akademi Dergisi* 3/1
(Nisan 2023), 113-142.

Dipnot: Abdurrahman Elik-Hana Almavas
"Fıkıhî ve Tasavvufî Bilginin Bütünlüğü
Çerçevesinde Sûfi Bir Fakih Olarak
Gazzâlî", *İLSAM Akademi Dergisi* 3/1
(Nisan 2023), Sayfa.

1 Bu makale Abdurrahman Elik'in
Kırıkkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler
Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri İslam
Hukuku Bilim dalında, Dr. Öğretim Üyesi
Hana Almavas danışmanlığında hazırladığı
"Gazzâlî'de Fıkıhın Tasavvufî Boyutu" adlı
yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

ÖZ

İslam ilim tarihinin ilk dönemlerinde itikadî, amelî ve tasavvufî esasları da mündemîç bir şekilde anlaşılın fıkıh ilmi zaman içinde ibâdât ve muâmelâta dair konularla sınırlandırılarak sistemleşmiştir. Fıkıhın ibâdât ve muâmelât konularına indirgenmesinin ortaya çıkardığı sorunlara karşı birtakım sûfiler tarafından çözüm aranmıştır. Fıkıhî ilk dönemdeki kuşatıcı anlamına yeniden irca girişimi içinde olan alimler arasında Gazzâlî'nin (ö. 505/1111) ortaya koyduğu eserler müstesna bir yere sahiptir.

Nizamiye medresesinde müderrislik görevini ifa ederken düştüğü şüphe hali ve sonrasındaki hakikat arayışında felsefe, kelam ve Bâtunilik hakkında yoğun ilmi çalışmalar gerçekleştiren Gazzâlî, bu disiplinlerde aradığını bulamadığını ifade ederek müderrislik vazifesini bırakmış ve tasavvufa meyletmiştir.

Şüphe hali ve hakikat arayışı neticesinde ilim anlayışında önemli değişimler geçiren Gazzâlî, epistemolojisinde tasavvufî bilgiyi üst bir konuma yerleştirmiştir. Gazzâlî tasavvufî bakış açısıyla ele aldığı fıkıh zemininde büyük bir ihya ve tecdit hareketine başlamış, fıkıhla tasavvufu birleştirerek İslam dünyasında tasavvufa dair çekincelerin izalesinde büyük bir role sahip olmuştur.

Bu çalışmada Gazzâlî'de fıkıhın tasavvufî boyutu işlenerek onun sûfi-fakih kişiliği ortaya konmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Gazzâlî, Bilgi, Fıkıh, Fakih, Tasavvuf, Sûfi.

ABSTRACT

In the early periods of the history of Islamic science, the science of fiqh was understood to include the principles of aqid, practice and tasawwuf. However, it developed over time by being limited to matters related to worship and deeds.

Some sufis sought solutions to the problems caused by the reduction of fiqh to the subjects of worship. The works of Ghazali (d. 505/1111) have a special place among scholars who want to return fiqh to its original meaning.

While he was working as a professor in the Nizamiye madrasah, Ghazali, who had doubts, carried out intensive scientific studies on philosophy, theology and Bâtnism. Then, stating that he could not find what he was looking for in these disciplines, he left his duty as a professor and turned to Sufism.

Gazzâlî, who has undergone significant changes in his understanding of science as a result of the state of doubt and the search for truth, has placed mystical knowledge in a high position in his epistemology. Ghazali started a great ihya and tajdid movement by considering the fiqh from a mystical point of view. By combining fiqh and tasawwuf, he played a major role in eliminating the reservations about Sufism in the Islamic world.

In this study, the sufi dimension of fiqh in Ghazali was studied and his sufi-faqih personality was tried to be revealed.

Keywords: Ghazali, Knowledge, Fiqh, Faqih, Sufism, Sufi.

EXTENDED ABSTRACT

Fiqh and tasawwuf, as two important disciplines of the Islamic scientific tradition, are branches of science that complement each other. While Fiqh deals with the outward conditions of worship and treatment, Tasawwuf deals with the esoteric conditions of these worships and actions. The field belonging to these two disciplines, which were intertwined in the early periods, was separated over time and started to be handled separately, with the training of specialists in both disciplines and the giving of independent works.

Some sufis sought solutions to problems such as moral disintegration and secularization caused by the separation of fiqh from tasawwuf and belief and the narrowing of meaning in fiqh. Among these scholars, the works of Ghazali (d. 505/1111) have an exceptional place.

Ebu Hamîd Muhammed al-Ghazali one of the important personalities of the XIIth century, was educated in madrasahs from an early age and became the head teacher in the Nizamiye Madrasah, the most important madrasah of the period. While Ghazali had a superior place in the fields of fiqh, morality, the method of fiqh, logic and theology, questions about the truth of what he encountered led him to a new search. At this point, Ghazali was closely interested in esotericism, theology, and philosophy, and could not find what he was looking for in these sciences, which he had mastered enough to write both descriptive and critical

works. As a result of this situation, Ghazali, who turned to Sufism, stated that he finally found the truth he was looking for in Sufism.

Gazzâlî, who has undergone significant changes in his understanding of science as a result of the state of doubt and the search for truth, has placed mystical knowledge in a high position in his epistemology. Ghazali started a great *iyyah* and *tajdid* movement by considering the *fiqh* from a mystical point of view. By combining *fiqh* and *tasawwuf*, he played a major role in eliminating the reservations about Sufism in the Islamic world.

In Ghazali, *madrasah* and dervish lodge, mind and heart, transport and inspiration are intertwined. Appearance and *batin*, wording and meaning, *sharia* and truth, *fiqh* and mysticism present a unity that cannot be imagined without the other. This unity is not in the form of two equal parts of each other, but in the form of self-shell, inner-external relationship, and in al-Ghazali, content is always more important than form. Meaning comes before words. Intention is more valuable than action. However, Ghazali never neglects the apparent, inferential knowledge. This attitude of Ghazali, which prioritizes Sufism without neglecting *fiqh*, also allows us to define him as a *sufî faqîh*.

In many of Ghazali's works, which he wrote after his inclination to Sufism, it is seen that he directly deals with mystical subjects or interprets different subjects from a mystical point of view. For example, while he had works in which he dealt with the outward aspects of *fiqh* issues in the previous periods, in his later works he began to interpret the *fiqh* practices from a mystical point of view. As stated above, Ghazali followed a reunifying and reconciling path between these two disciplines, which were whole in the early periods but later separated.

Ghazali establishes a close relationship between worship, which constitutes an important part of the science of *fiqh*, and the principles of *aqaid* and Sufism. While dealing with the subjects of worship, he also emphasizes the subjects of faith and morality.

According to Ghazali, worships that pay attention to their mystical *adab* gain spirit and meaning by getting rid of formality. As a result of worshiping with faith and sincerity, the manifestations of Allah's attributes and names are discovered and a certainty is attained in faith.

In his works, al-Ghazali makes good moral-based comments on matters such as marriage, shopping, work, *halal-haram*, eating and drinking, hospitality, social relations and rights, as well as on worship. Ghazali brings rich expansions by associating these issues with basic mystical concepts such as *riyadah* and

mujadala.

Gazzâlî's stance against worship and the narrowing of the meaning of fiqh, which is understood at the formal level by moving away from the dimension of benevolence, and the mystical views he proposes as a solution maintain their currency in today's world where secular understanding is widespread. Ghazali's mystical interpretations have the potential to shed light on the research made to understand religion correctly, live and solve current problems. These mystical interpretations of Ghazali are also of great resource value for researchers.

In this article, the mystical interpretations of Ghazali on fiqh in her works will be examined and the reconciliatory aspect of Ghazali between these two disciplines will be tried to be revealed.

GİRİŞ

İslam ilim geleneği Kur'ân merkezli gelişim göstermiştir. Kur'ân-ı Kerim ile onu tefsir ve tebyin eden hadis-i şeriflerin korunup aktarılması ve anlaşılmasına yönelik çabalar ilk dönemden itibaren yoğun bir şekilde sürmüştür. Bu çabalar zaman içinde çeşitli ilim dallarının ortaya çıkmasına ve her bir dalda mütehasısların yetişmesine vesile olmuştur. Bidayette bir bütün ve öz halindeki bilgi, bahse konu uzmanlaşmayla beraber ayrılmış, cüzler halinde incelenerek yer yer birbirinden tamamen kopmaya başlamıştır. Bu kopuş birtakım sorunların ortaya çıkmasına da neden olmuştur.

Fıkîh ve tasavvuf ilimleri de mezkûr durum neticesinde ortaya çıkarak sistemleşen ilim dallarındandır. İlimlerin bu şekilde ayrışmasının ortaya çıkardığı problemlere karşı bazı alimlerin yeniden bütüncül okuma denemeleri yaptığı, fıkîh ve tasavvuf özelinde bu iki ilmi birbirine yeniden yakınlaştırmaya çalıştığı çeşitli araştırmalarla ortaya konmuştur.¹ Bu alimlerin en önemlileri arasında gösterilen Gazzâlî ve onun ortaya koyduğu eserler İslam ilim geleneği açısından müstesna bir konumda yer almıştır.²

Hakikat arayışı ve dinî ilimlerin ihyası amacıyla çıktığı yolda Gazzâlî, dönemin fıkîh ve kelam alimleriyle Müslüman filozoflara yönelik çeşitli açılardan eleştirilerde bulunduğu gibi kendisini de derin sorgulamalara tabi tutmuş, özeleştiri ve muhasebelerde bulunmuştur. Kelam ve fıkîh alimlerine yönelik eleştirileri, nazarî bilgi sınırları içinde kalmak, şekilcilik ve öze inememek üzerinde yoğunlaşan Gazzâlî'nin Bâtınileri³ de aklî bilgiden uzaklaşıp sadece sezgiye dayanmaları açısından eleştirdiği görülmektedir.⁴ İlimleri sadece zahirî yönü ile ele alanları “dünya alimleri” olarak, zahir-batın bütünlüğü ile değerlendirenleri ise “ahiret alimleri” olarak niteleyen Gazzâlî, bu itibarla ifrat ve tefrit arasında itidalli bir yol izleme çabası içinde olmuş, akıl ile kalbi, şeriat

1 Hacı Bayram Başer, *Sünnî Tasavvufun Teşekkül Sürecinde Şeriat-Hakikat İlişkisi Sorunu (Hicrî III. ve IV. Yüzyıllar)*, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015), 155-157.

2 Bedri Gencer, “Gazzâlî'nin Vizyonu İhyâ'nın Misyonu”, *Dinî ve Felsefî Metinler Yirmibirinci Yüzyılda Yeniden Okuma, Anlama ve Algılama Sempozyumu Bildiri Kitabı*, (2012) 1/472; Bünyamin Korucu, “Ebû Hanîfe ve Gazzâlî'de Küllî Fıkîh Vizyonu” *AKADEMİKAR Dergisi* 9 (Aralık 2020), 12-19.

3 Ayrıca Haşşâşîyye, İsmâiliyye, Melâhide ve Seb'iyye olarak da isimlendirilmişlerdir. Detaylı bilgi için bk. Avni İlhan, “Bâtuniyye” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/190.

4 Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed Gazzâlî, *el-Munkız mine'd-Dalâl*, çev. Osman Arpaçukuru (İstanbul: Beyân yayınları, 2017), 41-101.

ile tarikatı birleştirici bir yorum geliştirmiştir.⁵

Gazzâlî'nin tasavvufa yönelişinden sonra kaleme aldığı birçok eserinde ya doğrudan tasavvufi konuları ele aldığı ya da farklı meseleleri tasavvufi açıdan yorumladığı görülmektedir. Örneğin önceki dönemlerde fikhî konuları zahirî yönüyle ele aldığı birden fazla eseri bulunurken daha sonra İhya'u 'ulumi'd-dîn gibi eserlerinde yaşadığı dönemde fikhın bir anlam kayması yaşadığını, fikhî konuların sadece dünyaya bakan zahiri yönüyle işlendiğini, batınının ve asıl kastedilen manaların görmezden gelindiğini ifade ederek fikhî pratikleri tasavvufi bakış açısıyla yorumlamaya başlamış, zahir ve batın bütünlüğü içinde ele almıştır. İlk dönemlerde iç içe olup sonradan ayrılan bu iki disiplini yeniden birleştirici ve uzlaştırıcı bir yol izlemiştir.⁶

Zahir-batın, şeriat-tarikat gibi ayrımlarda Gazzâlî öz olarak gördüğü batına, tasavvufa daha önem verse de istidlali bilgiyi ve şeriatı da ihmal etmez, özün korunması için kabuğa muhtaç olduğunu belirtir. Gazzâlî'nin fikhî/şeriatı ihmal etmeksizin tasavvufu/hakikati önceleyen bu tutumu onu sûfi-fakih olarak tanımlamamıza da olanak sunmaktadır.

Bu çalışmada Gazzâlî'nin bir sûfi-fakih olarak takdimi hiç kuşkusuz onun diğer yönlerinin yok sayıldığı anlamını intaç etmemektedir. Bu takdim onun bir fakih olarak başladığı ilim yolculuğunun sonunda tasavvufta karar kılması; epistemolojisinde tasavvufi bilgiye üstün bir değer atfederek fikhî konuları tasavvufi boyutuyla ele alması; tasavvufu fikhla mezcederek şerî' zeminde tutması ve dolayısıyla tasavvufa dair endişelerin giderilmesine büyük katkı sunması; ferdi ve içtimai alanda başlattığı büyük ihya ve tecdit girişimine "tasavvufi nazarla ele aldığı fikhın" zemin oluşturması; her birinde yetkin konumda bulunduğu diğer ilim dallarını dünyevi ilimler olarak tanımlarken tasavvufi şartlarına uyularak ifa edilen amelleri konu edinen ve geniş anlamıyla fikhî karşılayan muamele ilmini ahiret ilmi olarak görmesi gibi birçok sebepten kaynaklanmaktadır.

5 Murat Şimşek, "Gazzâlî'ye Göre Fikhın Dünyeviliği Meselesi", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 21 (2013), 177-178; Gencer, "İhyâ'nın Misyonu", 472-474 ve 479.

6 Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed Gazzâlî, *İhyau 'Ulumid'Dîn*, çev. Ahmed Serdaroğlu (İstanbul: Bedir Yayınları, 2002), 1/83.

1. SÛFÎ BİR FAKÎH OLARAK GAZZÂLÎ

Hüccetü'l-İslâm lakabıyla tanınan Muhammed b. Muhammed, 450 hicri yılında Tûs şehri yakınında doğduğu⁷ Gazale Köyüne nispetle (tek z harfiyle) Gazzâlî,⁸ yün eğirerek satan (yuğazzilu's-sûf) babasının mesleğine nispetle ise Gazzâlî olarak meşhur olmuştur. Ebu Hâmid künyesiyle de tanınan⁹ Gazzâlî küçük yaşlarından itibaren ilimle iştigal etmiş, Nizamiye Medreselerinde eğitim görenek¹⁰ yine bu kurumda müderrislik görevini de ifa etmiştir.¹¹

Gazzâlî'nin ilmi çalışmaları bize onun ilk zamanlarda daha çok fıkîh ve kelim ilimleriyle ilgilendiğini göstermektedir. Nitekim Gazzâlî'nin yazdığı ilk eseri olarak fıkîh usûlüne dair el-Menhûl fi'l-usûl adlı kitap zikredilmektedir.¹²

Fıkîh usulüne dair eserleriyle bu alanda kendinden çokça bahsettiren Gazzâlî'nin fûrû fıkha dair yönü ise ihmâl edilegelmiştir. Oysaki fıkîhin fûrû meselelerine ait eserleri¹³ Şâfiî fıkîhına kaynaklık edecek derecede önemli eserlerdir.¹⁴

Fıkîh ve tasavvufa dair ortaya koyduğu eserleriyle bu ilimlerdeki yetkinliğini ispat eden Gazzâlî, bu iki ilim dalını usta bir şekilde mezcedebilmiş önemli şahsiyetlerdendir. Küçük yaşlarından itibaren zahiri ilimleri tahsil eden Gazzâlî, gençlik çağlarından itibaren müderrislik yapmış, dönemin en önemli eğitim kurumu olan Nizamiye medreselerinde birçok talebe yetiştirmiştir. Bağdat Nizamiye medresesindeki görevi sırasında fıkîh, kelam, felsefe gibi ilimlerin

7 Tacuddîn ebu Nasr Abdilvehhâb b. Ali b. Abdilkâfi es-Subkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyeti'l-Kubrâ*, tah. Abdulfettah Muhammed el-Halou - Mahmud Muhammed et-Tanâhî, (Kahire: Faysal İsa el-Bâbî el-Halebî 1388/1968) 6/193.

8 Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed Gazzâlî, *el-Bidâyetü'l-hidaye*, tah. Abdulhamid Muhammed ed-Derviş (Beyrut: Dar Sader, 1998), 12.

9 Mustafa Çağrıncı, "Gazzâlî" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/489.

10 Ahmet Ocak, *Selçuklu Devri Üniversiteleri Nizamiye Medreseleri*, (İstanbul: Nizamiye Akademi Yayınları, 2. Basım, 2017), 185-192; Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed Gazzâlî, *İlim Kapısı* çev. Dilaver Selvi (İstanbul: Semerkand Yayınları, 2017), 10.

11 Gazzâlî, *İlim Kapısı*, 10-11; Rızâeddin bin Fahreddin, *İmam Gazzâlî*, Haz. Leyla Yakupoğlu Boran (İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2018), 26.

12 Yunus Apaydın, "Bir İslam Hukukçusu Olarak Gazzâlî", *Ebu Hâmid Muhammed el- Gazzâlî (1058-1111)* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi Tıp Tarihi Enstitüsü, 1988), 37.

13 Bu eserlerden biri olarak *el-Vecîz*'in Şâfiî fıkîhindeki önemi ve sonraki eserler üzerindeki etkisi hakkında bir çalışma için bk: Fatma Çakır, *Gazzâlî'nin el-Vecîz Adlı Eserinin Şâfiî Fıkîhindeki Yeri*, (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022).

14 Bilal Aybakan, "Gazzâlî'nin Fıkîh İlmine Katkısı", *900. Vefat Yılında İmam Gazzâlî: Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantı 07-09 Ekim 2011 İstanbul*, (2012), 379-384.

hakikat arayışında yeterli olmadığını fark etmiştir.¹⁵ Bu sebeple tasavvufa¹⁶ dair araştırmalara başlayan Gazzâlî, araştırmaları sonucunda sûfler hakkında “Onların hallerine öğrenmekle değil ancak bizzat yaşayarak ve insana özgü vasıfları değiştirerek ulaşılabileceğini anladım.” ifadelerini kullanmaktadır.¹⁷

Tasavvuf imine dair araştırmaları sonucunda tasavvufun teoriden ziyade pratiğe dayalı bir hâl ilmi olduğunu ifade eden Gazzâlî, kendine yönelik başlattığı muhasebe ve sorgulamalar sürecinde geçirdiği birtakım psikolojik ve fizyolojik hastalıklar¹⁸ sebebiyle müderrislik görevini terk ederek bir tür inziva hayatı yaşamaya karar vermiştir. Gazzâlî’nin on yılı aşkın sürecek uzlet, halvet, riyazet ve mücâhede temelli hayatı pek çok eser meydana getirmesine de vesile olmuştur.¹⁹

Gazzâlî’nin inziva döneminde kaleme aldığı en meşhur eserlerinden biri olan İhyâu ‘ulumi’ d-đîn fikhî konulara tasavvufi boyutlar kazandırması itibariyle özel bir konumu haizdir. Fıkıhın zahirine dair yazdığı birçok eserinden sonra kaleme aldığı İhyâu ‘ulumi’ d-đîn, Gazzâlî’nin fıkha yönelik nihai bakış açısının tasavvufi pencereden olduğunu göstermekte ve onu sûfi bir fakih olarak tanımlamamıza da olanak sunmaktadır.

Felsefe, kelim, mantık gibi alanlarda ciddi eserleri ve etkileri olan ve hakikat arayışında mezkûr ilimleri derinlemesine inceleyen Gazzâlî’nin sûfi kimliğinin baskınlığı ve nihayetinde tasavvufta karar kıldığını tasavvufi eserleri dışında da görmek mümkündür. Nitekim Mişkâtü’l-envâr’daki vahdet-i vücud anlayışını yansıtan görüşlerini²⁰ fıkıh usûlüne dair son zamanlarında yazmış olduğu²¹ meşhur eseri el-Mustasfâ’da da ifade etmektedir.²²

15 Çağrı, “Gazzâlî”, 13/489.

16 Ayrıntılı bilgi için bkz. Reşat Öngören, “Tasavvuf”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011) 40/119-126; Hasan Kâmil Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar* (İstanbul: Ensar Yayınları, 2017), 18-333.

17 Gazzâlî, *el-Munkız*, 130-131.

18 Gazzâlî, *el-Munkız*, 139.

19 Çağrı, “Gazzâlî”, 13/492.

20 Macit Fahri, *İslâm Felsefesi Kelâmı ve Tasavvufuna Giriş*, çev. Şahin Filiz (İstanbul: İnsan Yayınları, 5. Basım, 2014), 120-124.

21 Abdurrahim Güzel, “Gazzâlî’nin Hayatı ve Eserleri”, *Ebu Hâmid Muhammed el-Gazzâlî (1058-1111)*. (Kayseri: Erciyes Üniversitesi Tıp Tarihi Enstitüsü, 1988), 18.

22 Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed Gazzâlî, *Mustasfa İslam Hukukunun Kaynakları*, çev. H. Yunus Apyayın (İstanbul: Klasik Yayınları, 2019), 77.

Gazzâlî'nin zaten yeterli fikh eserleri varken İhyâu 'ulumî'd-dîn ve Kimyâ-yı Saâdet gibi tasavvufî eserlerinde fikhî konuları yeniden ele almasının bir sebebi de tasavvufa meyilden sonra fikhin bir anlam daralmasına maruz kaldığını fark etmesinden kaynaklanmaktadır. Bu farkındalığın bir yansıması olarak Gazzâlî, İhyâu 'ulumî'd-dîn'de fikhî meseleleri zahir-batın bütünlüğü içinde inceleyeceğini kaydetmektedir.²³ Yaşadığı dönemde fikhin sadece dünyaya bakan yönüyle ele alındığını ifade eden Gazzâlî'nin ilk asırdaki anlayışa atıfla verdiği fikhî tarifi onun tasavvufî bakışını göstermesi açısından dikkate şayandır. Gazzâlî Asr-ı Saadette fikhin nefsin kusurlarını bilmek, bütün gücüyle ahirete yönelmek, kalpte Allah korkusunun galebe çalması gibi manalarda anlaşıldığını aktarmakta, fikhin ilk asırdaki geniş anlamından uzaklaşarak zahiri hüküm ve fetvalara indirgenmesini eleştirmektedir.²⁴

Fikhin yaşadığı anlam daralmasını Gazzâlî öncesi sûfîler de eleştirmiş fikhî ilk dönemdeki geniş anlamına yeniden döndürmeye çalışmışlardır.²⁵ Kendinden önceki mutasavvıfların izini takip eden Gazzâlî, fikhî muamele ve mükâşefe ilimleriyle yeniden ikame edip Sünnî fikhî anlayışının daralmaya ve dünyevileşmeye başladığı bir dönemde fikhî düşüncüyü yeniden harekete geçirecek bir revizyona gitmiştir.²⁶

Gazzâlî'de insanın nihai hedefi marifetullahı elde etmektir. Marifetullahın elde edilmesi ise tasavvufî gelenekte öncelikle marifetu'n-nefs'in elde edilmesine bağlanmıştır. Bu açıdan Gazzâlî'nin fikhî revizyonu fikhî bir yönüyle Ebû Hanîfe'nin tarifindeki geniş anlama irca girişimi olarak da değerlendirilmiştir.²⁷

Ebû Hanîfe'nin tanımının “min ciheti'l-'amel” ifadesiyle kayıtlanması, fikhin şeriati bütünüyle kapsayıcı ve genel olarak “ilm”e karşılık olarak kullanılan manasının sadece amelleri karşılayacak şekilde daraltılmış olduğunun en açık göstergelerindendir. İlk dönemlerde fikhî diğer bütün ilimleri kapsayıcı şekilde kullanılmakta diğer ilimler adeta onun ferleri olarak anlaşılmaktaydı . Örneğin kelamın “kişinin inanç bakımından lehinde ve aleyhinde olan şeyleri bilmesi”, daraltılmış anlamıyla fikhin “kişinin davranışlar bakımından lehinde ve aleyhinde olan şeyleri bilmesi”, tasavvufun “kişinin duyu bakımından lehinde ve aleyhinde olan şeyleri bilmesi” olarak tanımlanabilmesi Ebû Hanîfe'nin tarifindeki kapsayıcılığı ve ilmin diğer dallarına ait tanımların bu kapsamlı

23 Gazzâlî, *İhyâ*, 1/83.

24 Gazzâlî, *İlim Kapısı*, 142.

25 Başer, *Şeriat-Hakikat İlişkisi Sorunu*, 155-157.

26 Gencer, “İhyâ'nın Misyonu”, 472.

27 Korucu, “Küllî Fikhî Vizyonu”, 12-14.

tanıma konulmuş özel kayıtlarla meydana getirildiğini göstermektedir.²⁸ Nitekim Gazzâlî İhyâu ‘ulumî’ d-dîn’de manası değiştirilmiş ilimler içinde fikhî da saymakta ve fikhın bütünüyle manasını kaybetmiş olmasa da anlam daralmasına uğradığını kaydetmektedir.²⁹

Şafîî bir fakih olarak Gazzâlî fûrû fıkha dair görüşlerinde her ne kadar mezhep dahilinde kalmışsa da fikhın bizatihi kendisi açısından Ebû Hanîfe’nin fikhî vizyonunu takip ettiği ifade edilmektedir.³⁰ Ancak Gazzâlî’nin yaşadığı dönemde oldukça genişleyip sistemleşen ilim dallarının yeniden fikhî üst başlığı altında inşası mümkün olmamıştır. Bu nedenle Gazzâlî, ilmî disiplinleri yapabildiği kadar bütüncül bir nazarla ele almış, fikhî konuları tasavvufî ve itikadî yorumlarla destekleyerek yeniden ikame etmiştir.³¹

Gazzâlî’nin bütüncül okuma denemesi ve yeniden inşa çabası İhyâu ‘ulumî’ d-dîn ve onun özeti mahiyetindeki Kimyâ-yı Saâdet’te açıkça görmek mümkündür. Nitekim İhyâ, dönemin bilimsel, etik ve siyasî çürümelerine karşın bütüncül nazarla kaleme alınmış bir ilmihal karakteristiği arz etmektedir.³² Keza Kimyâ-yı Saâdet’in konu dizilimine baktığımızda Gazzâlî’nin bu eserine “kendini tanımak/ma‘rifertü’n-nefs” ve “Allah’ı tanımak/marifetullah” ile başladığı, buna müteakip akaid, ibadetler ve kalbin amellerini işlediği ve işlediği her konunun tasavvufî boyutunu da izah ettiği görülmektedir.³³ Gazzâlî’nin konuları bu şekilde tasnifi aynı zamanda onun sûfî-fakih kimliğini de açıkça yansıtmaktadır. Gazzâlî’nin fikhî konulara dair tasavvufî yorumları kendi eserlerinden hareketle bu çalışmanın ikinci bölümünde sunulmuştur.

Sûfî bir fakih olarak Gazzâlî’de akıl-kalp, medrese-tekke, nakil-keşf/ilham iç içedir. Zahir ile batın, şeriat ile hakikat, fikhî ile tasavvuf biri olmadan öbürü düşünülemeyecek bir bütünlük arz etmektedir.³⁴ Ancak sûfî-fakih kişiliğinin bir yansıması olarak Gazzâlî’de içerik her zaman şekilden, öz kabuktan, mana

28 Korucu, “Külli Fıkıh Vizyonu”, 14-19.

29 Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed Gazzâlî, *İhyau ‘Ulumid’Dîn*, (Beyrut: Daru İbn Hazm, 1426/2005), 41.

30 Korucu, “Külli Fıkıh Vizyonu”, 20.

31 Gencer, “İhyâ’nın Misyonu”, 472.

32 Gencer, “İhyâ’nın Misyonu”, 464.

33 Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed Gazzâlî, “*Kimyau’s-sa’âdet*”, *Mecmuatu resâili İmam el-Gazâlî*, thk. İbrahim Emin Muhammed, (Kahire: Mektebetü’t-Tevfikîyye, ty.), 448 vd.

34 Gazzâlî, Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed Gazzâlî, *Dinde Kırk Prensipten*, çev. Abdulhalık Duran, (İstanbul: Hikmet Neşriyat, 2004), 47.

lafızdan, gaye vesileden daha değerli görülmektedir.³⁵

Yoğun fikrî ve amelî gayretler neticesinde tasavvufta karar kılan ve bu alanda çeşitli eserler veren Gazzâlî, tarikat ile şeriatı yeniden birbirine yaklaştırmış, ibâdât konuları başta olmak üzere fikhî pratiklere dair tasavvufî yorumlarıyla Cibril Hadisi³⁶ olarak meşhur olmuş hadis-i şerifte ortaya konan iman-İslam-ihsan bütünlüğünü kurmaya çalışmıştır. Gazzâlî'nin bu çabaları neticesinde tasavvufun meşruiyetine yönelik çekinceler ortadan kalkmış, her ne kadar yer yer bazı muhalif sesler çıkmışsa da Gazzâlî ve sonrasındaki sûfîlerin güçlü etkisi kırılmadığından dolayı tasavvuf nazârî ve amelî yönleriyle Ehl-i Sünnet içinde hüsünkâbul ile karşılanarak varlığını sürdürmüştür.³⁷

Gazzâlî tasavvufa yöneldikten sonra kendisi başta olmak üzere toplumun ilmî, içtimai, ahlakî ve siyasi açılardan aksayan yönlerine yönelik eleştirel bir anlayışıyla hareket etmiştir. Bilhassa ilmî, itikadî ve ahlakî alanda toplumsal bir dönüşüm gerçekleştirmek adına yaşadığı dönemden itibaren başlayarak günümüze kadar etkisini sürdürecektir büyük bir ıslah, ihya ve tecdit projesini hayata koymuştur.³⁸

Sûfî bir fakih olarak Gazzâlî'nin gayesi gayrı İslamî gördüğü düşünce ve uygulamaların Müslüman toplumda yayılımının önüne geçmek, halkı zararlarından korumak böylece ilk devirde yaşanmış saf İslam anlayışını yeniden ihya etmektir.³⁹ Ancak Gazzâlî ilk dönemdeki yaşayışı sadece aktarmakla yetinmek yerine yeniden formüle edip ikame etme yoluna gitmiştir.⁴⁰

35 Uludağ, "Bir Mutasavvıf Olarak Gazzâlî" *Diyanet İlmî Dergi* 47/3, 52; Gazzâlî'nin mutasavvıf kimliğine dair ayrıntılar için ayrıca bk: Hasan Şahin, "Gazzâlî ve Tasavvuf", *Ebu Hâmid Muhammed el-Gazzâlî (1058-1111) 14 Mart 1988 Kayseri*, (1988), 87-100; Ömer Faruk Altıparmak, "Gazali ve Tasavvuf", *TYB Akademi: Dil Edebiyat ve Sosyal Bilimler Dergisi* 1/1 (2011), 231-238.

36 Ebu Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmi'u's-Sahîh*, nşr. Merkezu'l-Buhûs ve Takniyyeti'l-Ma'lumat (b.y.: Daru Te'sil 1433/2012) İman, 37; 6; Ebu'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Nisâburî, *Sahîhu Müslim*, nşr. Merkezu'l-Buhûs ve Takniyyeti'l-Ma'lumat (b.y.: Daru Te'sil 1435/2014), İman, 1.

37 Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed Gazzâlî, *Nur Metafizîği (Mişkâtü'l-Envâr)* çev. Asım Cüneyd Köksal, (İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2017), 12-13; Hayrani Altıntaş, *Tasavvuf Tarihi*, (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2. Basım, 1991), 8 ve 91.

38 Altıntaş, *Tasavvuf Tarihi*, 91; Fehrullah Terkan, "Gazzâlî: Hakikat arayışı ve Tecdid Arasında", *İslam Felsefesi -Tarih ve Problemler-*, ed. M. Cüneyt Kaya (Ankara: İSAM Yayınları, 2017), 289-325.

39 Altıntaş, *Tasavvuf Tarihi*, 91.

40 Bedri Gencer, "İhyâ'nın Misyonu", 1/472.

2. GAZZÂLÎ'DE FIKHİN TASAVVUFÎ BOYUTU

Gazzâlî'nin sûfi-fakih kişiliği onun fikhî konulardaki tasavvufî yorumlarında açık bir şekilde görülmektedir. Bu itibarla Gazzâlî'nin fikhin ibâdât ve muamelât konularındaki tasavvufî yorumları ilerleyen kısımda değerlendirilecek, Gazzâlî'de fikhin tasavvufî boyutu ve onun sûfi-fakih kişiliği yansıtılmaya çalışılacaktır.

2.1. Gazzâlî'de İbadetlerin Tasavvufî Boyutu

Gazzâlî, fikh ilminin önemli bir kısmını oluşturan ibadetler konusunda zahir-batın, şekil-mana bütünlüğünün bulunması gerektiğini savunmakta, zahiri yönüyle ifa edilen ibadetlerden maksadın hasıl olabilesini bâtını yönüne de riayet edilmesine bağlamaktadır.⁴¹ Aşağıda Gazzâlî'nin temizlik, namaz, zekât, oruç ve hac ile alakalı tasavvufî yorumları alt başlıklar halinde ele alınacaktır.

2.1.1. Gazzâlî'de Temizliğin Tasavvufî Boyutu

Gazzâlî'nin temizlik konusundaki tasavvufî görüşlerini incelediğimizde onun temizliği biri hadesten ve necasetten temizlenmek üzere toplam dört mertebede ele aldığını görmekteyiz. Uzuvarı haramlardan koruyarak günahlardan temizlemek, kalbi riya, kibir, haset gibi manevi hastalıklardan temizlemek,⁴² sırrı⁴³ masivadan temizlemek ise temizliğin diğer mertebelerini oluşturmaktadır.⁴⁴

Gazzâlî'ye göre temizlikte asıl olan son üç mertebede zikrettiği manevi temizliktir. Bununla beraber Gazzâlî şeriatın bir emri olan zahiri temizliğin de ihmal edilmemesi gerektiğini vurgular. Ona göre zahiri temizlik gözle görüldüğü ve nefsin hoşuna gittiği için yapılması kolaydır, rağbet edeni çoktur. Ancak azaları haramlardan korumak, günahlardan kaçınmak, kalbi manevi hastalıklardan arındırıp yerine güzel huyları yerleştirmek, Allah'tan başkasına gönlünde yer vermemek gibi bâtını temizlik ise dışarıdan görülmez, nefse ağır gelir ve rağbet edeni azdır. Oysaki kişi dışını ne kadar temizlese de içi temiz olmadığı sürece nasslarda övgüyle zikredilen temizlerden olamaz.⁴⁵

2.1.2. Gazzâlî'de Namazın Tasavvufî Boyutu

Gazzâlî namaz hakkındaki tasavvufî yorumlarını İhyâu 'Ulumi'd-Dîn başta

41 Uludağ, "Bir Mutasavvıf Olarak Gazzâlî", 54.

42 Gazzâlî, *Dinde Kırk Prensipten*, 47.

43 Sır: Tasavvufta kalp ve ruh gibi manevi latifelerden biri olarak görülür.

44 Gazzâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, çev: A. F. Meyan (İstanbul: Bedir yayınları, ty), 107-108; a.mlf., *İhyâ*, 148.

45 Gazzâlî, *İhyâ*, 148; a.mlf., *Kimyâ-yı Saâdet*, 108.

olmak üzere Kimyâ-yı Saâdet, el-Erba'in fi Usûli'd-Din, el-Bidâyetu'l-Hidaye gibi eserlerinde serdetmektedir.⁴⁶

Gazzâlî namazın tasavvufî boyutu bağlamında huşû⁴⁷ haline büyük önem atfetmektedir. Namazın şart ve rükünlerinin tasavvufî boyutunu aktarmadan önce huşû ve huzur hali hakkında izahatta bulunmaktadır. Nitekim o namazda kalbin huşû içerisinde bulunmasını namazın en önemli şartlarından biri olarak görmekte⁴⁸ namazın direği olarak zikretmektedir.⁴⁹

Gazzâlî'ye göre ayet-i kerimeden⁵⁰ de anlaşılacağı üzere namazdan maksat Allah'ı anmak/hatırlamaktır. Gaflet zikrin zıddıdır. Dolayısıyla gafilane bir namazda Allah Teala'yı hatırlamak mümkün olmadığı için huzur ve huşû hali de elde edilemez. Nitekim Kur'an-ı kerimde Allah'ı anmanın emredildiği ayette gafillerden olmaktan nehiy edilmiştir.⁵¹ Gazzâlî'nin bu bağlamda istidlâlde bulunduğu ayet-i kerimelerden biri ise sarhoşlukla alakalı olarak “ne dediğinizi bilinceye kadar namaza yaklaşmayın”⁵² mealindeki ifadeleri içeren ayettir. Burada Gazzâlî ilgi çekici bir bağlantı kurarak dünyevi emel ve arzulara ait düşünceler ve vesveselere dalıp adeta dünya sarhoşu olan ve ne dediğinden gafil kimseleri de aynı kategoriye sokmaktadır. Ayette sarhoşun namazdan nehiy edilmesi “ne söylediğini bilmemek”ten kaynaklanmaktadır. Gafil tıpkı sarhoş gibi olup namazda ne dediğinden hatta kaç rekât kıldığından bihaberdir.⁵³

Namazı bir münacat olarak gören Gazzâlî, gafilane sözleri münacat olarak değerlendirmemekte ve bu görüşünü mezkûr ayetler dışında çeşitli rivayetler ve akıl yürütmelerle ortaya koymaya çalışmaktadır.⁵⁴ Gazzâlî'ye göre namazın kabul edilme ihtimali bâtını şartlarına riayet edilebilmesiyle doğru orantılıdır. Buna

46 Gazzâlî, *İhyâ*, 1/435-460; a.mlf., *Kimyâ-yı Saâdet*, 125-130; a.mlf., *Dinde Kurk Prensiptir*, 45-165,

47 Allah'ın huzurunda bulunduğu bilinci ve ona duyulan saygının bir tezahürü olarak ibadetleri eda ederken sükûnet ve tevazu halinde olmak. Ayrıntılı bilgi için bk: Mehmet Şener, “Huşû”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 28/422-423.

48 Gazzâlî, *İhyâ*, 1/435

49 Gazzâlî, *el-Bidâyetu'l-hidaye*, 85.

50 bk. *Kur'an-ı Kerim ve Açıklamalı Meali*, haz. Hayrettin Karaman vd. (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2018), Taha, 20/14. “Muhakkak ki ben, yalnızca ben Allah'ım. Benden başka ilâh yoktur. Bana kulluk et; beni anmak için namaz kıl.”

51 el-A'râf, 7/205. “Kendi kendine, yalvararak ve ürpererek, yüksek olmayan bir sesle sabah akşam Rabbini an. Gafillerden olma.”

52 en-Nisâ, 4/43.

53 Gazzâlî, *İhyâ*, 1/435-436.

54 Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed Gazzâlî, *Kalplerin Keşfi*, çev. Salih Uçan, (İstanbul: Saadet Yayınevi, ty.), 93-97; a.mlf., *İhyâ*, çev. Ahmed Serdaroğlu, 1/437-438.

binaen namaz ihсан şuuru ile, Allah'ı görüyormuşçasına ikame edilmelidir.⁵⁵

Gazzâlî namazın genelinde huşû haline ek olarak birçok bâtnî şart olduğunu ifade etmekte ve bunları “huzur-u kalp, tefekkür, tazim, heybet, recâ ve hayâ” olmak üzere altı başlıkta toplamaktadır.⁵⁶

Huzur-u kalp ile Gazzâlî, namazda okunan ayet ve duaların ve yapılan işin düşünülmesini, kalbin bunlar dışındakilerden korumasını kasteder. Tefekkür ne dediğini anlamak ve düşündürmektir. Bu da ancak huzur-u kalp sağlandıktan sonra meydana çıkabilir. Bu iki şarttan sonra ise Allah'a karşı saygı anlamında tazim ortaya çıkar. Huzur-u kalp ile ne denildiğinin bilincinde olunarak üzerinde tazim ile durulduğunda saygıyla karışık bir korku hali olan heybet hali meydana gelir. Bir diğer manevî şart olarak Recâ ise kişinin ibadetinin kabul olunacağına dair ümidini, Allah'tan mükâfatını ummasını ifade eder. Hayâ hali utanmak demek olup ibadetteki eksik ve kusurlarının farkına varılmasından neşet etmektedir.⁵⁷

Gazzâlî'ye göre asl olan ve her mümine yakışan bu altı hale uygun bir şekilde namazını eda etmektir. Ancak birtakım zahiri ve bâtnî manilerin kalbi kuşatması kişinin mezkûr manevî hallerden uzaklaşmasına neden olmaktadır. Gazzâlî'ye göre namazın tasavvufî boyutuyla ikame edilmesinin nihai engeli ise dünya sevgisinden doğan arzu, istek ve emellerdir. Dolayısıyla gaffletten kurtularak, huzur, huşû vb. hallerle namaz kılmak ve böylece namazın hakikatine ermek kalpten dünya sevgisini tamamen çıkarmakla mümkün olmaktadır.⁵⁸

Namazın genelinde sahip olunması gereken bu altı bâtnî edepten sonra Gazzâlî namazın farzlarının zahiri şekil şartlarını izah ettiği yerlerde tasavvufî boyutlarını da vurgulamaktadır.

Ezan kıyamet günü yapılacak davetin dehşetini hatırlatmalıdır. Ezana icabet etmek, râğbet ve sevinçle karşılamak kıymette kişiye beşaret ve kurtuluş olacaktır.⁵⁹

Taharet ve setr-i avret şartları sağlanmaya çalışılırken, bedenın kirlilerinden yıkanmakla, kusurlarından örtünmekle zahiren gizlenmek mümkün olsa da kulun özündeki/kalbindeki kusurları Allah'tan gizleyemeyeceği düşünölmelidir. Bu halden nedamet duyulmalı, tövbe ve istiğfarla ilahi huzura çıkılmalıdır.⁶⁰

55 Gazzâlî, *el-Bidâyetü'l-hidâye*, 78.

56 Gazzâlî, *İhyâ*, 1/440-441.

57 Gazzâlî, *İhyâ*, 1/441.

58 Gazzâlî, *İhyâ*, 1/445-447.

59 Gazzâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, çev: A. Faruk Meyan (İstanbul: Bedir Yayınları, ty), 127.

60 Gazzâlî, *İhyâ*, 1/449.

İstikbal-i kıblede zahiren Kabe'ye dönüldüğü gibi manen de kalp ile Allah'a dönülmelidir.⁶¹ Yüzün kıbleye dönmesi için nasıl ki diğer diğer yönlerden yüz çevirmek gerekiyorsa, namazda Allah'a dönmek için de kalbin mâsivâdan sıyrılması gerekir.⁶²

Kıyam, beden ve kalben Allah'ın huzurunda durmak demektir.⁶³ Kıyamda tevazu ile boyun bükülmeli ve kıyamet günündeki kıyam, ilahî huzurda verilecek hesap hatırlanmalıdır.⁶⁴

Gazzâlî namaza niyet bahsinde günah ve kusurlara rağmen yeniden münacat imkânı verilerek ilahî huzura kabul edinildiğinin düşünülmesi gerektiğini, mekruh ve müfsitlerden kaçınıp, Allah'ın rızasını umarak tam bir namaz kılmaya niyet edilmesi gerektiğini, yüce bir huzurda bulunulduğu bilinciyle münacat edilmesi gerektiğini ifade etmektedir.⁶⁵

Gazzâlî iftitahteki tekbir sırasında dil ile "Allahu Ekber" demeyi yeterli görmez. Diliyle Allah en büyüktür derken kalbinde Allah'tan büyük gördüğü şeyler olan, nefsanî arzuları Allah'ın emir ve yasaklarına baskın gelen, Allah'tan ziyade nefesine itaat eden, nefisini ilah edinip büyüten kişi yalancıdır. İçiyse dışı bir olamayan münafıkların durumuna düşmüştür.⁶⁶ Dilin kalpten bağımsız bir şekilde Allah'ın büyüklüğünü ikrar etmesi kuru sözden öteye geçmediği gibi tövbe edilmediği taktirde kişiyi tehlikeli akıbetlerle de karşılaştırır.⁶⁷ Yine Gazzâlî'ye göre tekbir aynı zamanda Allah Teala'nın ibadete ihtiyacı olmadığını, aksine kullarının ona muhtaç olduğunu ifade etmektedir.⁶⁸

Namazın bir diğer rüknu olan kıraat esnasında tefehhüme riayet edilmesi gerektiğini iftitahtaki duası ve Fatiha suresi üzerinden örneklerle aktaran Gazzâlî, daha sonraki ayet ve dualarda da anlam içeriğine göre tefehhüm ve tedebbürün gerekliliğini vurgulamaktadır.⁶⁹

Rükû ve secdelerdeki eğilmek ve yere kapanmak kalpteki huşû, heybet ve

61 Gazzâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 127.

62 Gazzâlî, *İhyâ*, 1/449.

63 Gazzâlî, *Ariflerin Yolu*, çev. A. Duran (İstanbul: Hikmet Neşriyat, 2014), 76.

64 Gazzâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 127.

65 Gazzâlî, *İhyâ*, 1/451.

66 Gazzâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 128.

67 Gazzâlî, *İhyâ*, 1/451.

68 Gazzâlî, *Ariflerin Yolu*, 76-77.

69 Gazzâlî, *İhyâ*, 1/451-455.

tevazu halinin dışavurumu olmalıdır.⁷⁰ Kişinin yüzünü herkesin gelip geçtiği topağa sürmesi, topraktan gelen insana aslını ve yeniden oraya döneceğini hatırlatmakta ve böylece de tevazu halinin zirve noktasını oluşturmaktadır.⁷¹ Tespih ve teşehhütte de okunan duaların anlamına odaklanılmalı, örneğin kişi salavatı okurken Hz. Peygamberi kalbinde hazır bulundurarak muhatap almalı, verdiği selama Peygamber aleyhisselamın da karşılık vereceğini düşünmelidir.⁷²

Namazın bitiminde kişi kusurlarından dolayı namazının kabul olmamasından korkarak istiğfarda bulunurken bir yandan da Allah'ın sonsuz merhamet ve lütfuna güvenerek ibadetinin kabul edilebileceğinden ümit kesmemelidir. Böylece havf ve recâ dengesi sağlanmaya çalışılmalıdır.⁷³

Namazı canlı bir organizmaya benzeten Gazzâlî, niyet, ihlas ve huzur-u kalbi namazın ruhu olarak kabul eder. Kıyam, rükû, oturuş ve secdeleri namazın gövdesi ve uzuvları olarak tasvir eder. Kıraat tespih ve zikirleri namazın gözü, kulağı olarak ifade eden Gazzâlî, tefekkür ve tefekkürü ise işitme ve görme duyuları olarak zikretmektedir. Dolayısıyla ihlas ve kalp huzurundan yoksun bir namaz ölü, rükünleri eksik olan sakat, sünnet ve edeplerinden mahrum olan kerih, tefekkür ve tefekkürden uzak namaz ise kör ve sağır gibidir. Binaenaleyh böyle bir namaz Allah Teala'ya münacat ve onu tazim etmenin aksine onu hafife almak olacağı için kabul edilmeye layık değil ret edilmeye müstahak olacaktır.⁷⁴

Tasavvufî şart ve adabına riayet edilerek huşû, huzur-u kalp, tazim, tefekkür, haya, heybet, havf ve recâ gibi haller ile eda edilen namaz, kalbe ilahî nurların yansımına, eşyanın hakikatinin anlaşılmasına, rubûbiyet sırlarının keşfine vesile olmaktadır.⁷⁵

2.1.3. Gazzâlî'de Zekâtın Tasavvufî Boyutu

Sûfî bir fakih olarak Gazzâlî amellerde zahir-batın bütünlüğünü her fırsatta vurgulamaktadır. Namaz konusundaki görüşlerinde olduğu gibi zekâtın da tasavvufî yönü olduğunu ifade eden Gazzâlî, tasavvufî boyuttan yoksun olan zekâtın ruhunu ve hakikatini yitirerek suretten ibaret kalacağını ifade etmektedir. Ona göre zekâtın hakikati ve ruhu mesabesinde üç derece/mana bulunmaktadır.

70 Gazzâlî, *Ariflerin Yolu*, 81-82.

71 Gazzâlî, *Ariflerin Yolu*, 82; a.m.f., *İhyâ*, 1/458-459.

72 Gazzâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 128.

73 Gazzâlî, *İhyâ*, 1/459.

74 Gazzâlî, *Dinde Kırk Prensip*, 49-50.

75 Gazzâlî, *İhyâ*, 1/459-460; Diğer bazı sûflerin namaza dair tasavvufî yorumları için bk. Süleyman Uludağ, *Hayata Sıfî Gözüyle Bakmak* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2017), 43-58.

Zekâtın tasavvufî manalarının ilki Allah sevgisiyle ilgili olup kişinin sevgisinin ispatıdır. Allah'ı her şeyden çok sevdiğini iddia eden bir kul, onun uğruna malından infak ederek sevgisini göstermektedir. Sevginin çokluğu infak edilen malın miktarı, kalitesi ve temizliğiyle doğru orantılıdır.⁷⁶

Gazzâlî'ye göre zekâtın hakikatiyle alakalı ikinci mana cimriliğin yenilmesiyle ilgilidir. Ona göre cimrilik kalpte manevi bir necaset gibidir ve bu necasetin izalesi, kalbin tezkiyesi ancak malın infak edilmesiyle gerçekleşebilir. Bu itibarla zekât manevi bir arınma ve temizliktir. Allah yolundaki infak sırasında kalpte doğan sevinç ne kadar çoksa temizlik o derecede kuvvetlenmiş olur.

Zekâtın üçüncü tasavvufî manası/derecesi ise nimete şükürle ilgilidir. Mal bir nimettir ve her nimetin şükürü onu Allah yolunda kullanmakla gerçekleşebilir. Dolayısıyla ilahî bir ikram olan malın şükürü onu Allah için infak edip zekâtını vermekle gerçekleşebilir.⁷⁷

Mezkûr üç derece dışında Gazzâlî, zekât verilirken ve alınırken bazı bâtinî adab ve inceliklere de riayet edilmesi gerektiğini ifade etmektedir. Örneğin zekâtın verilmesinde acele edilmesi, Ramazan veya Zilhicce ayında verilmesi,⁷⁸ teşvik amacı varsa açıktan vermek, başa kakıp minnet altında bırakarak fakirin incitilmemesi, malın en iyisi, güzeli ve helalinden verilmesi,⁷⁹ güler yüzle tatlı bir üslupla infak edilenin çok görülmeden küçümsenmesi, zekâtın hayır yolunda kullanacaklara verilmesi⁸⁰ gibi şeyler zekât verilirken dikkat edilecek tasavvufî edeplerdendir.⁸¹

Zekâtı cimrilik hastalığının tedavisi için önemli bir ibadet olarak zikreden Gazzâlî, zekâtın açıktan verilmesi durumunda riya gibi daha kötü manevi hastalıklara sebep olabileceğini de hatırlatmaktadır. Gazzâlî bu durumu cimrilik akrebinden sakınırken, riya ve süm'a yılanını besleyip büyütme olarak ifade eder. Ayrıca zekâtı açıktan vermek ihtiyaç sahibini de rencide edebilir. Ancak Kur'an-ı kerimde gizli ve açıktan her iki türlü infak da tavsiye edildiği için zekât teşvik amacıyla açıktan verilebilir.⁸²

76 Gazzâlî, *İhyâ*, 1/590-593; a.mlf., *Kimyâ-yı Saâdet*, 144; a.mlf., *Dinde Kırk Prensi*, 59.

77 Gazzâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, s. 144; a.mlf., *İhyâ*, 1/593.

78 Gazzâlî, *İhyâ*, 1/594.

79 Gazzâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 145-150.

80 Gazzâlî, *İhyâ*, 1/602-605; a.mlf., *Dinde Kırk Prensi*, 60-61.

81 Gazzâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 145-150; a.mlf., *İhyâ*, çev. Ahmed Serdaroğlu, 1/594-605.

82 Gazzâlî, *İhyâ*, 1/594-597; a.mlf., *Dinde Kırk Prensi*, 55-56. İlgili ayetler için bk.: el-Bakara 2/271; el-Fâtr 35/29.

Zekât verilirken malın sahibi değil emanetçisi olduğu unutulmamalı, muhtaç kimselerden bir teşekkürle dahi olsa karşılık beklenmemelidir. Aksine infak eden kişi fakire teşekkür etmeli, zekâtını almakla vazifesinin yerine getirilmesine, imtihanını geçmesine ve sevap kazanmasına vesile olarak kendisine iyilik ettiğini düşünmelidir.⁸³

Gazzâlî’de infak malın temlik edilmesiyle kayıtlı olamayıp daha geniş anlama sahiptir. Nitekim o, malı olmayanlar için de infak etme imkânı bahşedildiğini bildirmektedir. Gazzâlî hadis rivayetlerine dayanarak gönül alıcı bir sözün, fiili bir desteğin, haklı lehine konuşmanın, aracılık etmenin, selam vermenin, hasta ziyareti ve cenaze merasimlerine katılmanın da birer sadaka olduğunu kaydetmekte ve infak alanını muhtaç kimselerin faydasını gözetken her işe teşmil etmektedir.⁸⁴

Gazzâlî’ye göre zekât veren gibi zekât alanın da uyması gereken tasavvufi edepler bulunmaktadır. Zekât alan Allah Teala’nın kendisini çok mal ile uğraşma derdinden kurtararak yalnızca zatına yönelme imkânı verdiğini ve geçimini zenginlere yüklediğini düşünerek Allah’a hamd ve şükür, zekât verene de teşekkür etmelidir. Ayrıca zekât alan ihtiyacından fazlasını ve helal olamayanı almamalıdır.⁸⁵

2.1.4. Gazzâlî’de Orucun Tasavvufi Boyutu

Gazzâlî tasavvufi açıdan oruç için öncelikle iki özellikten bahseder. Buna göre oruç diğer ibadetler gibi aşikare olmadığı için ihlası elde etmek daha kolay olmaktadır. İkinci olarak da oruç nefsanî isteklerden uzak durmayı gerektirdiği için nefis terbiyesi ve şeytanla mücadelede çok önemli bir ibadet olmaktadır.⁸⁶ Orucu kemiyet açısından azdan çoğa olarak sadece Ramazan’da tutulan, her haftanın Pazartesi-Perşembe günleri tutulan ve gün aşırı tutulan Davud orucu olmak üzere üç sınıfa ayıran Gazzâlî keyfiyet açısından da orucu avamın, havasın ve ahasu’l-havasın orucu olarak üç kısımda incelemektedir.⁸⁷

Avamın orucu yeme-içme ve cinsel birliktelikten sakınmakla gerçekleşirken, havas avamın sakındıklarına ek olarak dil, el, göz, kulak vb. azalarını da haramlardan ve günahattan korur. Ahasu’l-havas ise her iki grubun sakındığı şeylerle beraber kalbini de Allah’tan başka her şeyden koruyarak oruç tutar. Öyle

83 Gazzâlî, *Dinde Kırk Prensip*, 57-59.

84 Gazzâlî, *Dinde Kırk Prensip*, 54-55.

85 Gazzâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 150-151; a.mlf., *İhyâ*, 1/619-624.

86 Gazzâlî, *Dinde Kırk Prensip*, 62-64.

87 Gazzâlî, *Dinde Kırk Prensip*, 64-65.

ki Peygamberler, Sıddıklar ve mukarreblerden oluşan bu son sınıfın kalplerine Allah'tan başka bir şeyin gelmesi oruçlarının bozulmasına neden olmaktadır.⁸⁸

Oruç tutan kimse helal olan şeylerle iftar etmeye dikkat emelidir. Helal yemekten oruç tutup haram ve şüphelilerle iftar edenleri Gazzâlî bir bina yapmak isterken bir şehri yıkan kimseye benzetmektedir.⁸⁹ Ayet-i kerimede⁹⁰ maksadı takvaya ulaşmak olarak açıklanan bir ibadetin takvanın zıddı olacak şekilde haram ve şüphelilerden sakınmayarak ifasıyla bu ibadetin gayesine ulaşmak mümkün değildir.⁹¹

Gazzâlî'ye göre oruç şeytanın kötülüğe giden yollarını daraltır, gücünü zayıflatır. Bu ise az yemekle mümkündür. Dolayısıyla oruçlu olanın iftarda az yemeye dikkat etmesi gerekir. Gün boyu yiyeceği iki üç öğünlük yemeği iftara ertelemek, normal vakitlerde yemediği çeşitte yiyeceği iftar için hazırlamak oruçtan kastedilen manaya ulaşmaya engel olur.⁹² Oruçla vücudun hafiflemesi, şehvetin azalması, dinçleşmek ve gece namazlarına kalkmak kolaylaşır. Anacak iftar vakti çok ve çeşitli yiyecekler yemekle vücut ağırlaşır, şehvet artar, tembellik ve uyku çoğalarak gece namazlarına kalkmak ve hatta farzların edası dahi zorlaşır. Böylece oruçtan beklenen bu faydalara ulaşılamaz.⁹³

Oruç tutan kişinin riayet etmesi gereken tasavvufî şartların sonuncusu olarak Gazzâlî, iftardan sonra orucun kabul edilip edilmediği bilinmediği için havf ve recâ arasında bulunmayı zikreder. Bu şekilde tasavvufî edeplerine riayet edilerek tutulan oruç ruhu besler, kalpteki perdeleri kaldırır. Aksi halde sadece aç kalmakla bu faydalar elde edilemez. Melekût aleminin sırları Allah'tan başka her şey kalpten çıkmadıkça keşf olunamaz.⁹⁴

Avamın izah edilen tasavvufî şartlara uymaksızın sadece yeme-içme ve cinsel birliktelikten sakınarak tuttuğu orucu organlarını susuz bir şekilde ovalayarak abdest alan kişinin durumuna benzeten Gazzâlî için oruçtan gaye şehvetsiz melekler gibi olmak ve yaratılmışlardan müstağni olan Allah Teala'nın ahlakıyla ahlaklanmaktır.⁹⁵

88 Gazzâlî, *İhyâ*, 1/ 660-661.

89 Gazzâlî, *İhyâ*, 1/ 664.

90 el-Bakara 2/183.

91 Gazzâlî, *Dinde Kırk Prensi*p, 65.

92 Gazzâlî, *İhyâ*, 1/ 664.

93 Gazzâlî, *Dinde Kırk Prensi*p, 66.

94 Gazzâlî, *İhyâ*, 1/ 665.

95 Gazzâlî, *İhyâ*, 1/ 667-668.

2.1.5. Gazzâlî'de Haccın Tasavvufî Boyutu

Gazzâlî, haccın Allah'ın kulları üzerindeki hakkı olduğunu ifade etmekte, tasavvufî boyutu bağlamında adap ve esrarından bahsetmektedir. Buna göre temiz mal ve salih yol arkadaşları edinerek onlara cömert davranmak, alışverişten, münakaşadan, boş sözlerden, israf ve gösterişten sakınmak, Kur'ân'da belirtildiği üzere fisk, refes ve cidalden kaçınmak, yaptığı masrafları ve çektiği meşakkatleri ibadetinin kabulüne dair bir işaret sayarak sevinmek haccın edeplerindedir.⁹⁶

Haccın esrarı bağlamında ise Gazzâlî dört sırdan bahsetmektedir. Buna göre hac bir tür ruhbanlık, bir yönüyle cihat, Allah'ı sembolik olarak evinde ziyaret etmek ve ahiret yolculuğunun provasası mahiyetindedir.⁹⁷

Gazzâlî'ye göre kulluktaki en yüksek derece kalpte en ufak tereddüt hissetmeden emredilenin kayıtsız şartsız yapılmasıdır. Bu itibarla hac ibadeti, kulu bu en yüksek dereceye ulaştırabilecek potansiyele sahiptir. Çünkü tavaf, say, şeytan taşlama gibi hac menâsiki akılla anlaşılabilir, bunlar sırf Allah Teala'nın emri olduğu için ifa edilir. Gazzâlî'ye göre bu en saf kulluktur.⁹⁸

Hac kişiye Allah'a koşulsuz itaat etmeyi, ubudiyette akıl vb. manilere takılmamayı, karşısına çıkan engelleri aşmasının yollarını öğreten bir okul gibidir.⁹⁹

Gazzâlî'ye göre hac ahiret yolculuğu gibidir. Hacda amaç Kabe'ye varmak, ahiret yolculuğunda ise gaye Kabe'nin rabbine vasıl olmaktır. Kişinin sevdikleriyle helalleşip vedalaşması son nefesindeki ayrılığa benzer. Hacı adayı yolculuğu müddetince çürüyüp bozulmaya karşı dayanıklı azıkları edinerek çölde kendisini bekleyen zorluklara ve tehlikelere karşı nasıl hazırlanıyorsa ahiret yolculuğuna daha iyi bir şekilde hazırlanmalı ve kıyamet sahrasının çok daha çetin ve uzun olduğunu düşünmelidir. Orada gösterişe bulanmış ibadetlerin hemen bozulacak azıklar gibi olduğunu tefekkür etmelidir. Binekle yola çıkıp gitmek tabuta binip gitmeye benzer. Beyaz ihram beyaz kefeni çağrıştırır. Çölde karşılaşılan zorluklar Münker ve Nekir'in kabirdeki çetin sorgusuna, kabirdeki azabının dehşetine kıyas edilmelidir. Kişi öldüğü andan başlayarak kıyamete kadar tehlikeli geçitleri olan o manevî çölde rehbersiz yolculuk yapılamayacağını bilmeli ve orada ancak ibadetlerinin kendisine rehberlik ederek korkularından kurtarabileceğini düşünmelidir. Hacı adayı, eş, dost ve akrabalarından ayrıлып tek başına yolculuk ettiği gibi kabrinde de yalnız başına kalacağını hatırdan

96 Gazzâlî, *Dinde Kırk Prensip*, 66-71; a.mlf., *İhyâ*,1/ 747-756.

97 Gazzâlî, *Dinde Kırk Prensip*, 71-74.

98 Gazzâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 172.

99 Gazzâlî, *Dinde Kırk Prensip*, 72-73.

çıkarmamalıdır. Hac yolcusu telbiyenin Allah'ın nidasına bir karşılık olduğunu idrak etmeli, hesap günü kendisine yönelik nidayı düşünmelidir.¹⁰⁰

Tavafi bir padişahın kapısında dönüp durarak ondan yardım beklemeye benzeten Gazzâlî,¹⁰¹ onu aynı zamanda bir nevi namaz gibi görür. Binaenaleyh namaza dair tazim, havf, recâ ve muhabbet gibi tasavvufî adap ve erkan tavaf sırasında da gözetilmelidir. Tavaf eden kulları Arş veya Beytu'l-Ma'mûr¹⁰² etrafında dönen meleklerle benzeten Gazzâlî, Kabe'yi zahiren tavaf etmenin kişiyi ilahî huzurdaki kalbî/manevî tavafa iletmesi gerektiğini vurgular.¹⁰³ Hacerü'l-Esved'i istilam etmek Gazzâlî'ye göre Allah ile yapılan bir ahit gibidir.¹⁰⁴

Safâ ve Merve tepelerini mahşer günü kurulacak iki gözlü mizana benzeten Gazzâlî, burada sa'y etmeyi mizanın hangi kefesi ağır gelecek diye bir bu gözüne bir öbür gözüne bakan kimsenin haline benzetir. Yine o, sa'y etmeyi günahattan kaçmaya da benzetmektedir.¹⁰⁵

Arafât vakfesi Arasat'taki duruşa benzer. Burada farklı topluluklardan müteşekkil insanların kalabalığı ve her birinin kendi rehberini takip ederek etrafında toplanması mahşer alanındaki kalabalığa, ümmetlerin kendilerine gönderilen peygamberleri ve önderleri etrafında toplanışına benzetilmektedir. Cemrelere taş atmakla kişi hikmetini kavrayamadığı bir şeyi sırf emri ilahî diye yapar ve ubudiyetteki teslimiyetini izhar ederek Hz. İbrahim'e benzer.¹⁰⁶ Yine taş atmak kötülöklere karşı mukavemeti ifade eder. Hac sırasında kesilen kurban nefsin kötü isteklerini öldürmek gibi olup¹⁰⁷ kurban kesmekle kişi ilahî emre itaat etmiş, Allah'a manen yakınlaşmak için bir vesile edinmiştir.¹⁰⁸

Medine ziyareti esnasında Hz. Peygamber ve sahabelerin yaşantıları hatırlanmalı, Hz. Peygamber ve halifelerinin burada metfun olduğu bilinciyle hareket edilmeli, Resul-i Ekrem'in yanında sesin yükseltilmesinin dahi amellerin iptaline neden

100 Gazzâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 173.

101 Gazzâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 174.

102 Kur'an'da ismi geçen ve hadislerde yedinci semada bulunup meleklerin ziyaret ettiği bildirilen bir mabettir. bk. et-Tûr, 52/4; Buhârî, Bed'u'l-Halk, 6; Müslim, İman, 259 ve 264.

103 Gazzâlî, *İhyâ*, 1/ 763.

104 Gazzâlî, *İhyâ*, 1/ 764.

105 Gazzâlî, *Dinde Kırk Prensip*, 73; a.mlf, *İhyâ*, çev. Ahmed Serdaroğlu, 1/765.

106 Gazzâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 174; a.mlf., *İhyâ*, çev. Ahmed Serdaroğlu, 1/765-766.

107 Gazzâlî, *Dinde Kırk Prensip*, 73.

108 Gazzâlî, *İhyâ*, 1/766.

olduğu¹⁰⁹ düşünülerek bu kutsal mekânların edebine aykırı davranılmamalıdır. Resul-i Ekrem ve ashabını dünya gözüyle göremediği gibi ahirette de görmekten mahrum kalma endişesi taşınmalı, şer-i şerifin hürmetine aykırı davranmaktan dolayı ahiret gününde Hz. Peygamberle arasına manilerin bulunmasından korkulmalıdır (havf halî). Bununla birlikte dünyevi bir çıkar ve menfaat olmaksızın, imandan ve Resûlüllah'a olan sevgi ve iştiyaktan kaynaklanarak kutsal beldelerin ziyaret edildiği düşünülüp Cenabı Hakkın rahmetinden ümit kesilmemelidir (recâ halî).¹¹⁰

Gazzâlî'ye göre hac ibadetinin mezkûr tasavvufî boyutunu düşünmek kalbin amellerindedir ve haccı formel seviyede kalmaktan kurtarıp ve ona ruh katmakta, canlılık vermektedir.¹¹¹

2.2. Gazzâlî'de Muâmelâtın Tasavvufî Boyutu

İbadetlerin tasavvufî boyutuna dair derinlemesine yorumlarını gördüğümüz Gazzâlî fikhın bazı muâmelât konularında da tasavvufî bakış açısıyla değerlendirmelerde bulunmaktadır. Gazzâlî'nin buradaki değerlendirmeleri evlilik, helal-haram, alışveriş, beşerî ilişkiler gibi konularda amellerin ahlakî yönü, riyazet, mücâhede, nefis terbiyesi gibi noktalarda yoğunlaşmaktadır.

2.2.1. Nikah Akdi ve Evlilik Hayatı

Nikah konusundaki ayet ve hadisleri zikrederek öneminden bahseden Gazzâlî'ye göre evlilik ahiret mutluluğuna götüren bir vesiledir. Bununla beraber Gazzâlî evliliğin faydaları olduğu kadar birtakım dezavantajları da olduğunu ifade etmektedir. Gazzâlî, salih çocuklar yetiştirmek, akrabaları çoğaltmak, ev idaresi ve maişet temininde karşılaşılabilecek zorluklara katlanılarak nefisle mücadele etmek, helal yoldan şehveti teskin ederek haramdan korunmak gibi şeylere vesile olmasını evliliğin faydaları arasında saymaktadır. Evin geçimi sağlanamadığında haram kazanca yönelmek, hane halkının haklarını tam olarak karşılayamamak, servet biriktirme hastalığına yakalanıp dünyevileşerek ibadetlerden alıkonulmak, malları ve evlatlarıyla övünmek gibi durumları ise evliliğin tehlikelerinden saymaktadır.¹¹²

Gazzâlî'ye göre nefisle mücadele ve kalbi hastalıkların tedavisi için öncelikle kişinin kendi kusur ve hastalıklarının farkında olması gerekir. Yalnız başına veya

109 bk. el-Hucurât, 49/2.

110 Gazzâlî, *İhyâ*, 1/766-767.

111 Gazzâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 174.

112 Gazzâlî, *İhyâ*, 2/60-94; a.mlf., *Kimyâ-yı Saâdet*, 213-228.

iyi insanlarla beraber bulunan kimseyi tahrik edecek, sınavacak bir şey olmadığı için kişi kusur ve hastalıklarının farkına varamaz. Bu noktada Gazzâlî, nefis terbiyesi, mücâhede ve riyazet yolunu seçen salıklere sosyal hayata aktif katılımı ve özellikle evliliği tavsiye etmektedir. Gazzâlî evlilik nedeniyle karşılaşılan sıkıntılara sabretmeyi mücâhede ve riyazet olarak görmekte, ailesinin geçimi için çalışmayı ibadet olarak ifade etmektedir.¹¹³

Genel faydalarından dolayı evlenmenin faziletli oluşuna hükmedildiğini aktaran Gazzâlî, evlilik veya bekarlığın hangisinin hayırlı olacağını kişinin durumuna göre değişkenlik gösterebileceğini ifade eder. Buna göre manevi terbiye yolunun başındaki salıklar ve farz ibadetleri yapmak dışında manevi hali olmayanların nafil ibadetler yerine riyazet amacıyla evlenmeleri kendilerine fayda sağlar. Ancak nefis terbiyesini bitirerek mükâşefe yolları açılmış kişilerin sadece riyazet maksadıyla evliliği tercih etmelerine gerek yoktur. Çünkü onlar evlilikten elde edeceklerinden daha fazlası ve yararlısını mükâşefe yoluyla elde ederler. Dolayısıyla kişi evlenme veya evlenmeme noktasında evliliğin avantaj ve dezavantajlarını karşılaştırmalı, dini ve ahireti için faydalı olanı tercih etmelidir.¹¹⁴

2.2.2. Çalışma Hayatı, Alışveriş ve Ticaret Ahlakı

Ahiretin mücazat ve mükafat yeri, dünyanın ise imtihan, çalışma, geçim sıkıntısı gibi zorlukların yaşandığı yer olarak yaratıldığını belirten Gazzâlî'ye göre dünyadaki çalışmaların ahireti kazanma niyeti taşıması gerekir.¹¹⁵ Çalışma açısından insanları üçe ayıran Gazzâlî, dünya meşgalesine kapılıp ahiretini unutanları helake duçar olarak görür. Bunların aksine bütünüyle ahirete yönelenleri ise fâizûn zümresine dahil eder. Bu ikisi arasında dünya-ahiret dengesini sağlayan itidal ehli kimseleri ise muktesid olarak niteler.¹¹⁶

Gazzâlî alışveriş ve ticarete şeklen hukuka uygun görülse dahi müşterinin zararına neden olan şeyleri haram olarak niteler. Ona göre Müslümanların sıkıntıya düşüp zarar görmesine neden olan her işlem Allah'ın lanetini mucip olup azaba sebep olmaktadır.¹¹⁷

Gazzâlî helal yollardan kazanma ve boş durmayarak çalışmanın önemine dair ayet-i kerime ve hadis-i şeriflerden nakiller yaparak ticaretin zahiri şartlarını açıkladıktan sonra ticari işlemlerde adalet ve ihsan ile hareket etmeye dair İhya'da

113 Gazzâlî, *İhyâ*, 2/88.

114 Gazzâlî, *İhyâ*, 2/88-92.

115 Gazzâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 243-248.

116 Gazzâlî, *İhyâ*, 2/159-160.

117 Gazzâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 173.

müstakil birer bab açar. Ticarete adil olmak için malın kusurunu gizlememek, cimrilikten kaçınmak, daha fazla kazanma hırsına kapılmamak, yalan, hile ve aldatmadan uzak durmak gerekir.¹¹⁸

Alışverişte ihsan ile muamele etmeyi ise Gazzâlî altı madde ile açıklamaktadır. Müşteri muhtaç durumda olduğu için fazla para verse de normal fiyatından fazlasını almamak, fakirlerden alırken fazla para vermek, müşterileri için fiyatta indirim yapmak, kirlenmiş eski paraları da kabul etmek, veresiye satışta da peşin fiyatı uygulamak, borcu varsa vadesinde istenmeden ödemek, veresiye verdiği fakirlerden geri istememeye niyet etmek ticarete ihsan ile muamele etmeye dair örneklerdir.¹¹⁹

Helal yoldan kazanç elde etmek için ticaret meşru bir yoldur. Ancak ticaretle meşguliyet ahireti unutturacak ve dini sorumluluklarının terkine sebep olacak düzeye varmamalıdır. Gazzâlî ticaretle uğraşanların dinlerini muhafaza için bazı şartlara uyması gerektiğini ifade eder. Bu şartlar itikadın sağlam ve niyetin güzel olması, ticaret yaparken farz-ı kifaye olan bir amelle meşguliyet bilincinin olması, dünyevi pazarın uhrevi pazar yeri olan camilere gidişe engel olmaması, ibadeti camilere hasretmeyip işyerinde de Allah'ı zikretmekle meşgul olunması, sadece haramlardan değil şüpheli şeylerden de sakınılması, yapılan bütün ticari işlerin muhasebe ve murakabe edilmesi olmak üzere yedi tanedir.¹²⁰

Alışveriş ve ticarete adalet, ihsan ve dinin muhafazası olmak üzere üç esastan bahseden Gazzâlî, sadece adaletle iktifa edenleri salihler, adaletle beraber ihsan ile de muamele edenleri mukarrebînler, mezkûr üç esası da yerine getirenleri ise siddıklar olarak zikretmektedir.¹²¹

2.2.3. Helal Haram Hassasiyeti ve Yeme İçmedeki Edepler

Gazzâlî, haramlardan ve şüpheli şeylerden kaçınma açısından insanları İhyâ'da dört derecede¹²², Kimyâ-yı Saâdet'te ise beş derecede ele almaktadır.¹²³

İlk derecede dinen haram olduğu açık şeylerden kaçınmak vardır. Bu genel olarak tüm Müslümanların vera' seviyesi olup bu dereceden düşük olmak asi ve fasık olmayı muciptir. İkinci derecede salih insanlar bulunur ve bunlar

118 Gazzâlî, *İhyâ*, 2/160-216.

119 Gazzâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 248-251.

120 Gazzâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 251-255; a.mlf., *İhyâ*, çev. Ahmed Serdaroglu, 2/217-227.

121 Gazzâlî, *İhyâ*, 2/227.

122 Gazzâlî, *İhyâ*, 2/245.

123 Gazzâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 258.

şüphelilerden de sakınırlar. Üçüncü mertebedeki insanlar haram veya şüpheliye düşme korkusuyla mubahlardan da kaçınanlardır. Sıddıklar ise dördüncü derecede bulunur ve harama düşürme tehlikesi olmayan pek çok helalden de sakınırlar. Son seviyede ise mukarreb ve muvahhit kimseler bulunur ki bunlar Allah için olmayan her türlü şeyden kaçınırlar.¹²⁴

Gazzâlî'ye göre dini vecibeleri yerine getirmeye yardımcı olduğu için beslenmek de bir ibadettir. Salih amellerin işlenebilmesi ayet-i kerimede¹²⁵ de belirtildiği üzere helal ve temiz olanlardan yemeye bağlıdır. Bu amaçla yemenin göstergesi önünden kaçırılacak gibi oburca değil, ihtiyacı kadar helalinden yemektir.

Gazzâlî yeme içmeye dair gerek tek başınayken gerek misafirlik ve davetlerde uyulması gereken edepleri detaylıca izah etmektedir.¹²⁶ Yemek yemeyi ibadet olarak addeden Gazzâlî, yorumlarını da bu kabul gereği yapmakta, ikram edilen ve yenilen yemekte nefsanî zevkleri değil uhrevî kazancı öncelemektedir. Gazzâlî yemekten önce ellerin yıkanmasını namazdan önce alınan abdeste benzeter. Yerde yemek yemeği tevazu nişanesi olarak görür. Gazzâlî için sofrâ seferî hatırlatmakta, seferden de ahiret seferî ve o süreçte gerekli olacak takva azığı hatırlanmaktadır. Gazzâlî her ne kadar yer sofrasında yemek yeme taraftarı olsa da masada yemek yenilmesini de haram veya mekruh olarak görmez. Gazzâlî bu noktada usul-i fikihteki yetkinliğini gösterir. Ona göre masada yemek yenilmesi bir bidat dahi olsa mekruh olmaz, çünkü her bidat mekruh veya yasaklanmış değildir. Hatta zaman ve sebepler değiştiğinde bazı bidatler vacip hükmüne dahi yükselebilir. Yasaklanmış bidatler illeti devam eden şer'î hükümlere aykırı olan ve sünnete zıtlık teşkil eden bidatlerdir.¹²⁷

Yemek daveti konusunda Gazzâlî insanları maddî durumları açısından ayırmamak gerektiğini, yemeğe davet ve yemek davetine icabette zengin fakir ayrımı yapılmaması ancak dine aykırı şeylerin olduğu yerlere ise gitmemek gerektiğini ifade etmektedir. Gazzâlî, yemek öncesi, sonrası ve yemek esnasında uyulması istenilen birçok adabı aktarır. Ona göre yemeğin ibadete dönüşmesi açıklanan edelere uymaya bağlıdır. Edeplerine uyularak yenilen yemek salih ameller işlemeye ve ilahî rızaya vesile olacaktır.¹²⁸

124 Gazzâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 258-262; a.mlf., *İhyâ*, 2/245-254.

125 el-Mü'minûn, 23/51. "Ey peygamber! Temiz olan şeylerden yiye güzel işler yapın. Ben sizin yaptıklarınızı hakkıyla bilmekteyim"

126 Gazzâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 201-212; a.mlf., *İhyâ*, 2/9-54.

127 Gazzâlî, *İhyâ*, 2/11-12.

128 Gazzâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 201-212; a.mlf., *İhyâ*, 2/9-54.

SONUÇ

Bir fakih olarak başladığı ilim hayatında Gazzâlî, kelam, felsefe ve Bâtınîlik üzerine yoğun mesai harcamış, nihayette ise tasavvufta karar kılmıştır. Gazzâlî, epistemolojisinde tasavvufî bilgiye üstün bir paye biçerek fikhî meseleleri tasavvufî bakış açısıyla değerlendirmiştir.

Tasavvufu fikhîla birleştirerek şeri' zeminde tutan ve bu vesileyle tasavvufa dair İslam dünyasındaki çekinceleri kaldıran Gazzâlî'nin gerek bireysel olarak kendi şahsında gerekse toplumsal çerçevede giriştiği büyük ihya ve tecdit hareketine "tasavvufî bakış açısıyla ele aldığı fikhî" zemin teşkil etmiştir.

Gazzâlî, her birinde önemli bir konumda olduğu ve birçoğuyla hayatının sonuna kadar ilgilenmeyi terk etmediği diğer ilimleri dünyevi ilimler olarak ifade etmesine karşılık tasavvufî edep ve şartlarına riayet edilerek yapılan amelleri konu edinen ve geniş anlamıyla fikhî karşılayan "muamele ilmini" ahiret ilmi olarak görmüştür.

Gazzâlî, fikhîn önceki dönemlerin aksine sadece dünyaya bakan veçhesiyle anlaşıldığını ve bu itibarla da bir anlam daralmasına uğradığını kaydeder. Fakihleri usûl ve fûrûa ait konuların zahiriyle ilgilenip batınını ve asıl maksatlarını ihmal etmekle eleştiren Gazzâlî, fikhîn zahirî hükümleri içeren yönünü reddetmeyip ilk asırdaki kapsayıcı anlamının aksine sadece zahirî fiillere ait hükümlere indirgenmesine karşı çıkmaktadır. Eleştirdiği bu durumu düzeltmek adına İhyâu 'ulumi'd-dîn vb. kitapları kaleme alarak fikhî meseleleri zahir-batın bütünlüğü içinde sunmaya çalışmıştır.

Bir Şâfiî fakihî olmasına rağmen Gazzâlî'nin fikhî anlayışı, fikhî ilminin kapsamına dair görüşleri bakımından ve fikhî marifetu'n-nefsten başlayarak marifetullaha doğru giden bir çizgide ele alması açısından Ebû Hanife'nin küllî fikhî anlayışına benzetilmektedir. Gazzâlî'nin bu anlayışı aynı zamanda onun sûfi-fakih kimliğini de yansıtmaktadır.

Şeriat-tarikat, zahir-batın, şekil-mana ayırımında tercihini ikincilerden yana kullanan Gazzâlî bununla beraber her iki kavram grubunun bir bütünü parçaları olduğunu da vurgular. Gazzâlî'nin bu tercihi onun mutasavvıf kimliğinin fakih kimliğine baskın olduğunu göstermekte ve onu sûfi bir fakih olarak tanımlamamıza olanak sunmaktadır.

Gazzâlî, fikhî konuların önemli bir bölümünü teşkil eden ibadetler ile inanç esasları ve tasavvufî ilkeler arasında sıkı bir ilişki kurmaktadır. İbadet konularını işlerken iman ve ahlak konularını da vurgulamakta, ibadetlerde asıl kabul ettiği kalbin amellerine dair tasavvufî anlamda geniş yorumlar yapmaktadır. Bu itibarla

Gazzâlî iman-İslam-ihsan bütünlüğünü korumaya çalışmaktadır.

Gazzâlî'ye göre bâtnî adablarına riayet edilen ibadetler, manasız şekiller olmaktan kurtarılarak bir ruh ve anlam kazanır. İman ve ihsanla yerine getirilen ibadetler sayesinde elde edilen mükâşefe haliyle gaybî konular ve Allah Teala'nın sıfat ve esmasının tecellileri keşfedilir, imanda yakîne ulaşılır.

Eserlerinde ibadetler konusunda olduğu gibi nikah, evlilik, alış-veriş, çalışma, helal-haram, yeme-içme, misafirlik, sosyal ilişkiler ve haklar gibi muâmelâta dair konularda da güzel ahlak temelli yorumlarda bulunan Gazzâlî, bu konuları riyazet, nefis terbiyesi, mücâhede gibi temel tasavvufî kavramlarla ilişkilendirerek zengin açılımlar getirmektedir.

Gazzâlî'nin ihsan boyutundan uzaklaştırılarak formel seviyede anlaşılan ibadet ve muamelelere karşı duruşu ve çözüm olarak önerdiği tasavvufî görüşler güncelliğini korumaktadır. Gazzâlî'nin tasavvufî yorumları dinin doğru anlaşılıp yaşanması ve güncel problemlerin çözülmesi için yapılacak araştırmalara ışık tutabilecek potansiyele sahip olup önemli bir kaynak değer taşımaktadır.

EK BEYAN / DECLARATION

Makalenin tüm süreçlerinde İLSAM'ın araştırma ve yayın etiği ilkelerine uygun olarak hareket edilmiştir.

Bu çalışmada herhangi bir potansiyel çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Yazarlar çalışmaya eşit oranda katkı sağlamıştır.

In all processes of the article, İLSAM's research and publication ethics principles were followed.

There is no potential conflict of interest in this study.

The author declared that this study has received no financial support.

The authors contributed equally to the study.

KAYNAKÇA

Altıntaş, Hayrani. *Tasavvuf Tarihi*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2. Basım, 1991.

Altıparmak, Ömer Faruk. "Gazali ve Tasavvuf". *TYB Akademi: Dil Edebiyat ve Sosyal Bilimler Dergisi* 1/1 (2011), 231-238.

Apaydın, Yunus. "Bir İslam Hukukçusu Olarak Gazzâlî". Ebu Hâmid Muhammed el-Gazzâlî (1058-1111). *Kayseri: Erciyes Üniversitesi Tıp Tarihi Enstitüsü (1988)*, 37-53.

Aybakan, Bilal. "Gazzâlî'nin Fıkıh İlmine Katkısı". *900. Vefat Yılında İmam Gazzali: Milletlerarası Tartışmalı İlmi Toplantı 07-09 Ekim 2011 İstanbul*, (2012), 377-389.

Başer, Hacı Bayram. *Sünni Tasavvufun Teşekkül Sürecinde Şeriat-Hakikat İlişkisi Sorunu (Hicrî III. ve IV. Yüzyıllar)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015.

Buhârî, Ebu Abdillâh Muhammed b. İsmail el-. *el-Câmi 'u s-Sahih*. nşr. Merkezu'l-Buhûs ve Takniyyeti'l-Ma'lumat. 10 Cilt. b.y.: Daru Te'sil 1433/2012.

Çağrııcı, Mustafa. "Gazzâlî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 13/489-505. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.

Çakır, Fatma. *Gazzâlî'nin el-Vecîz Adlı Eserinin Şâfi Fıkıhındaki Yeri*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022.

Fahreddin, Rızâeddin b. İmam Gazzâlî. Haz. Leyla Yakupoğlu Boran. İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2018.

Fahri, Macit. *İslâm Felsefesi Kelâmı ve Tasavvufuna Giriş*. çev. Şahin Filiz. İstanbul: İnsan Yayınları, 5. Basım, 2014.

Gazzâlî, Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed. *Ariflerin Yolu*. çev. A. Duran. İstanbul: Hikmet Neşriyat, 2014.

Gazzâlî, Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed. *Dinde Kırk Prensiptir*, çev. Abdulhalık Duran. İstanbul: Hikmet Neşriyat, 2004.

Gazzâlî, Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed. *el-Bidâyetü'l-Hidaye*. tah. Abdulhamid Muhammed ed-Derviş. Beyrut: Dar Sader, 1998.

Gazzâlî, Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed. *el-Munkız mine'd-Dalâl*. çev. Osman Arpaçukuru. İstanbul: Beyân yayınları, 2017.

Gazzâlî, Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed. *İhyau 'Ulumid'Dîn*. çev. Ahmed Serdaroglu. 4 Cilt. İstanbul: Bedir Yayınları, 2002.

Gazzâlî, Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed. *İhyâu 'Ulumi'd-Dîn*. Beyrut: Daru İbn Hazm, 1426/2005.

Gazzâlî, Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed. *İlim Kapısı*. çev. Dilaver Selvi. İstanbul: Semerkand Yayınları, 2017.

Gazzâlî, Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed. *Kalplerin Keşfi*. çev. Salih Uçan. İstanbul: Saadet Yayınevi, ty.

Gazzâlî, Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed. “Kimyau's-sa'âdet”. *Mecmuatu Resâili İmam el-Gazâlî*. thk. İbrahim Emin Muhammed. 448-457. Kahire: Mektebetü't-Tevfikîyye, ty.

Gazzâlî, Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed. *Kimyâ-yı Saâdet*. çev. A. Faruk Meyan. İstanbul: Bedir yayınları ty.

Gazzâlî, Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed. *Mustasfa İslam Hukukunun Kaynakları*. çev. H. Yunus Apaydın. İstanbul: Klasik Yayınları, 2019.

Gazzâlî, Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed. *Nur Metafiziği (Mişkâtü'l-Envâr)*. çev. Asım Cüneyd Köksal. İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2. Basım, 2017.

Gencer, Bedri. “Gazâlî'nin Vizyonu İhyâ'nın Misyonu”, *Dinî ve Felsefî Metinler Yirmibirinci Yüzyılda Yeniden Okuma, Anlama ve Algılama Sempozyumu Bildiri Kitabı*, (2012) 1/457-484.

Güzel, Abdurrahim. “Gazâlî'nin Hayatı ve Eserleri”. Ebu Hâmid Muhammed el-Gazâlî (1058-1111). *Kayseri: Erciyes Üniversitesi Tıp Tarihi Enstitüsü (1988)*, 9-19.

İlhan, Avni. “Bâtiniyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 5/190-194. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.

Korucu, Bünyamin. “Ebû Hanîfe ve Gazzâlî'de Küllî Fıkıh Vizyonu”. *AKADEMİAR Dergisi* 9 (Aralık 2020), 9-35.

Kur'ân-ı Kerim ve Açıklamalı Meali. haz. Hayrettin Karaman vd. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2018.

Müslim, Ebu'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Nisâburî. *Sahihu Müslim*, nşr. Merkezu'l-Buhûs ve Takniyyeti'l-Ma'lumat. 8. Cilt. b.y.: Daru Te'sîl 1435/2014.

Ocak, Ahmet. *Selçuklu Devri Üniversiteleri Nizamiye Medreseleri*. İstanbul: Nizamiye Akademi Yayınları, 2. Basım, 2017.

Öngören, Reşat. "Tasavvuf". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 40/119. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.

Subkî, Tacuddîn ebu Nasr Abdilvehhâb b. Ali b. Abdilkâfi es-. *Tabakâtu 'ş-Şafi 'iyyeti 'l-kubrâ*. thk. Abdulfettah Muhammed el-Halou - Mahmud Muhammed et-Tanâhî. 10 Cilt. Kahire: Faysal İsa el-Bâbî el-Halebî, 1388/1968.

Şahin, Hasan. "Gazzâlî ve Tasavvuf". Ebu Hâmid Muhammed el-Gazzâlî (1058-1111). *Kayseri: Erciyes Üniversitesi Tıp Tarihi Enstitüsü (1988)*, 87-100.

Şener, Mehmet. "Huşû". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 18/422-423. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

Şimşek, Murat. "Gazzâlî'ye Göre Fıkhın Dünyevîliği Meselesi". *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* ?/21 (2013), 171-183.

Terkan, Fehrullah. "Gazzâlî: Hakikat arayışı ve Tecdid Arasında". *İslam Felsefesi -Tarih ve Problemler-*. ed. M. Cüneyt Kaya. 289-325. Ankara: İSAM Yayınları, 2017.

Uludağ, Süleyman. "Bir Mutasavvıf Olarak Gazzâlî". *Diyanet İlmî Dergi* 47/3, 46-58.

Uludağ, Süleyman. *Hayata Süfi Gözüyle Bakmak*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2017.

Yılmaz, Hasan Kâmil. *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*. İstanbul: Ensar Yayınları, 2017.